

I. ЗАСАДИ І ПРОБЛЕМИ ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2;39

Надія Бабич (Чернівці)

МОВА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ПОБУТУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНА

Засоби і способи збереження національної духовної і культурної пам'яті за життя для життєвого ладу на Землі залежить від багатьох чинників, зокрема й від ментальності народу. Про українську ментальність за останні десятиріччя написано дуже багато, хоча, на наш погляд, нині у чистому вияві не існує жодної ментальності. У долі українців багато що залежало від історичних, а також геопсихічних, соціопсихічних і культуроморфічних чинників. Народознавці наголошують, що саме в мовному коді знаходяться „гени” національного, і хто не знає цього коду, той не здатен зарахувати себе до певної нації. Сучасні тенденції до маргіналізації мовної практики, нехтування частиною членів суспільства сакральністю слова загрожує моральною і навіть фізіологічною видозміною, за якою фізичні зусилля не будуть спрямовані на духовне самоудосконалення.

Ключові слова: психологічний тип, еволюційна пам'ять, глобалізація, слово, національна культура, мовна свідомість, сакралізація.

Слово – велика сила і велика таємниця. Чим більше ми хочемо про нього дізнатися, тим більше мусимо заглибитися в історію людства і свою історію.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації світу поступово нівелюються не лише ментальні, мовні, а й духовні особливості нації, знецінюються роль історичної й національної пам'яті, ігнорується сакральна сила слова. Тому психологи, мовознавці, етнологи прагнуть бодай затримати ці процеси задля збереження життєвого ладу на землі. Одним із засобів виконання цієї місії є повернення слову його сакральної функції у всіх сферах людської життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Повернення української мови з маргінесу на шлях сакралізації свідчить, що характерологією нашого народу більше займалися або етнографи (перевидання праць І. Нечуя-Левицького, С. Килимника, О. Воропая), або етнопсихологи (видання в Україні окремих праць О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, Є. Онацького, праці В. Храмової та ін.), а значно менше – філологи, між якими, до речі, не-

має одностайності щодо оцінки стану справ у мовній практиці (порівн. погляди Л. Ставицької, І. Дзюби, О. Ткаченка та ін.). На нинішньому етапі вивчення проблеми і реалізації вже досягнутих результатів гальмується через неусвідомлену (або усвідомлену) нівеляцію змісту понять національна мова, мова державна, рідна мова і мова «практична».

Здатність говорити звуками, які оформлюють зміст, іменують і характеризують, має лише людина.

«Уява через образи і картини світу включає волю, диктує думки, спонукає до діяльності. Це означає, що слово, а через слово – уява, здатне пробуджувати усі системи, усі клітини організму людини. А що таке свідомість? Це, по суті, величезна матриця слів, яка вміщує еволюційну пам'ять людини. Звідси випливає, що слова, які є у мові народу, прислів'я, приказки, фразеологізми, навіть букви алфавіту несуть у собі еволюційний досвід народу. Стійкі лінгвістичні сполучення або навіть начерки, якими перш за все є самі букви, повинні містити дорогоцінний досвід людини щодо збереження і підтримання її життєвого ладу на планеті Земля» [див. 3].

Завданням цієї статті є аналіз причин сучасної тенденції до втрати людиною усвідомлення себе нащадком прадавніх історичних, геопсихологічних і духовних традицій, нехтування обов'язку ці традиції передати новим поколінням, звернення на манівці уніфікації всього сущого на землі. Систематизація пропозицій давніх і сучасних прихильників теорії магічних властивостей слова та її наукових підтверджень необхідна, вважаємо, для мінімізації руйнації мови у її статусі національного коду.

Якими українці були на зорі своєї історії, можна довідатись не лише з історичних наукових праць, а й з міфології. І. Нечуй-Левицький у праці «Світогляд українського народу», проаналізувавши українську міфологію, зазначив, що «давній український народ славив світлі небесні сили, годив темним силам, щоб пригорнути до себе ласку неба, щоб присилувати всі сили служити його практичним цілям [...]. Молода слабосильна душа не могла ще думати магічними мислями і мусіла кликати собі до помочі фантазію. Давні люди мусіли думати, гадати формами картин, а не душ; тимто у всіх народів релігія випереджала філософію і науку» [8, 4]. За цією «фантазією» народ сотворив (і поклонявся) «світлих богів»: бог Господар, богині Сонце, Зоря, Хмара, Весна, бог Громовик (Пастух, Хлібороб, Ловчий, Воїн), а також духи і півдухи: русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми, відьмаки, упирі, вовкулаки. І. Нечуй-Левицький описав ще два міфічні образи – Долю і Злидні, а закінчив свою працю розділом про пантеїзм у українській міфології: метаморфози (перетворення людини

в дерево, траву, росу, квітку, птаха, тварину та ін.), про створення світу і мирове дерево, про створення людини.

Грунтовний аналіз (з високою оцінкою!) цієї праці І. Нечуя-Левицького у післяслові «Всеобіймаюче око України» дав Олекса Мишанич. Він, зокрема, цілком погодився з письменником: «Аналізуючи українську міфологію, Нечуй-Левицький виходив із засад, що її основою були небесні явища, і людська фантазія уособлювала їх у геоморфній і зооморфній формі, пристосовуючи їх до своїх щоденних потреб. Народ творив образи богів відповідно до свого смаку і психологічного характеру, переніс із землі на небо форми свого побуту і соціальної ієрархії» [8, 85].

Якими б цивілізованими, європеїзованими і глобалізованими, реалістами, матеріалістами і т. д. ми себе сьогодні не вважали, але більшість із нас щось усе-таки та знає про давніх язичницьких богів, духів і півдухів, про метаморфози і нерідко, дивлячись на коня, собаку, kota каже: «як людина!» чи й запитує – жартома або й усерйоз: «Цікаво, ким ти був у минулому житті? Мабуть, хорошою людиною...». Не скажемо, що це переконання – але це спогад тисячолітньої форми буття наших пращурів. Він ні-ні та й пробивається або з прочитаного десь-колись, або переказаного.

Найцінніший матеріал для ознайомлення з українською міфологією дають давні колядки та щедрівки, які виконувалися і в дохристиянські часи, а також народнопоетична творчість. «Найважливішим рушієм давньої народної поезії є *епічне чудесне*, виховане чаруваннями, прикметами й різними іншими забобонами, які панували в народній фантазії, незважаючи на всі благочестиві зусилля розсіяти його, навіть ще в XVI – XVII століттях. Це епічне чудесне відповідало всім душевним пориванням марновірної старовини», – читаємо у передмові до перекладеної Юрієм Буряком книги Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» [7, 17].

Не можемо відмовити собі у спокусі продовжити цитувати, зокрема, тому, що глибоко переконані у правдивості слів не лише для давнини нашої, а й для сьогоднішнього: «Міфологічний епос закладає перші підвалини моральних переконань народу, виражаючи у надприродних істотах, в богах і героях не лише релігійні, але й моральні ідеали добра і зла. Ось чому ці ідеали народного епосу – більше, ніж художні образи: це – ряд сходинок народної свідомості по шляху до морального вдосконалення» [7, 17]. Чи ж не в ігноруванні цих текстів у системі освіти приховується причина поступового морального занепаду багатьох членів сучасного суспільства: «Звідси зрозуміле те величезне значення, яке мали для на-

роду за давніх часів – та почасти мають і досі ще – його поетичні твори: вони замінювали собою і школу, і науку. Під їхнім добродійним впливом протікало все життя людини від колиски до домовини [7, 18]. На жаль, і цей морально-естетичний аспект взаємин у часи нинішні відступив на дальній план виховання.

І в усьому, чим жила людина давня і живе людина сьогоднішня, панувало Слово. Воно іменувало всі предмети світу, всі відчуття і сподівання, усі рухи і дії, усі зміни й наміри... І слово те було від самого початку слов'янське. О. Прицак пише: «Хоч слов'яни як такі (під назвами Venedi, Venethi) у писаних пам'ятках засвідчені тільки в I – II ст. по Христі, а археологія змогла знайти характеристичні для слов'ян культурні релікти (т.зв. поля поховань) тільки з кінця I тисячоліття до Христа (II – I ст.), не може бути сумніву, що предків слов'ян треба шукати в далеко раніших часах на їх історичних територіях, між іншим і між предками українців індоєвропейської доби. Тим самим усі т. зв. індоєвропейські релікти української культури – це zarazом і «протослов'янські релікти» [2, 696].

Українці, як і інші слов'яни, – хлібороби. Про хліборобство як основне заняття свідчать праслов'янські слова *соха, коса, ратай, клепач, граблі, лопата, решето, сніп, жати, полоти*; назви полів: *удоль, ляда, цілина*; назви збіжжя: *жито, пшениця, просо, ячмінь*; скотарство характеризують слова *настух, руно, сіно, бик, віл, корова, теля, баран, серна, кінь* (давнє *комонь*), *кобила, жеребець, кур(ка), голуб*; слова для іменування понять мисливства, рибальства, бджільництва: *сітка, утка, мережа, тенета, ловити, осетер, лин, пструг, окунь, бджола, борт, вулик, матка* тощо. До загальнослов'янської лексики поступово долучалися українсько-балканські, іранські, алтайські, античні, германські, візантійські, західноєвропейські та інші складники культури, що свідчить, на думку О. Прицака та Д. Чижевського [2, 101–105], про часто непрості і не завжди добровільні контакти між народами, які попри все збагачували мову тими елементами, які їй були необхідні.

Багато що в долі українців залежало не лише від історичних, а й від расових, геопсихічних, соціопсихічних і культуроморфічних чинників. Цю проблему глибоко вивчив О. Кульчицький, подавши основні аспекти своїх висновків у вже цитованій статті «Риси характерології українського народу» з «Енциклопедії українознавства» [2, 708–718]. Не будемо переказувати його аналіз чинників расових, зупинимося більше на геопсихічних чинниках, які мають неабиякий вплив на формування психіки людини.

Поминувши наукові пояснення трьох шарів людської психіки (тобто соматопсихічний – відчуття і гени, тимопсихічний – почуття та

пов'язані з ними намагання і поїопсихічний – мислення й усвідомлена воля), звернемо увагу на те, чому українці такі різні у вияві свого психічного стану і спрямуванні його до певних дій. І, як виявляється, у тому «винна» географія України багата, різноманітна мапа якої потребує бути врахованою при характеристиці і народу, і індивіда.

Геопсихічний вплив *північної низовини* з її розмірно меншою в лісовій смузі дією сонячного світла, більшою хмарністю і кількістю опадів виявляє себе у зменшенні життєрадісності, якщо не до рівня сумовитості, то хоча б до настрою поважності. О. Кульчицький вважає, що «сполучення лісової густи із трясовиною концентрується у вчуванні людини до красвидного мотиву «загрозливої обмеженості». Вчування у темну зелень лісу та його шум викликає настрій якщо не суму, то принаймні поваги. Вчування в статичну форму лісу, в його «вкоріненість» і непорушність, що стримує око гушавиною й таємничою похмурістю прогалін, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачності, обережності й підозрливості, стриманого вичікування, терпеливості. Як реакція на вчування в загрозливу таємність лісу можуть інколи постати почуття «панічної» (Панбожок лісу) лякливості. Вчування в гушину лісу як в життєвий процес – це вчування в нещадне змагання за життєвий простір, у постійну жорстоку боротьбу за існування без виразного завершення в остаточній перемозі...» [2, 711].

Геопсихічний вплив *лісостепу* як середовища з теплішим і сухішим підсонням, «своєю розмірно значною силою сонячного світла впливає в соматопсихічному прошарку психіки на самопочуття й життєвий настрій в напрямі життєрадісності й оптимізму. [...] Вчування в процеси природи для хліборобської людности чорнозему є вчування в плодючість землі, в її лагідність, щедрість і добрість у подвійному значенні «доброї землі», в розумінні хліборобської видайности і моральномістичному розумінні «обдаровуючої любови», що нею немов співдіють інші прояви природи: сонце, дощі, вітри. Таким станам відповідають як людські реакції – почуття довірливості, релігійної вдячності [2, 712].

Степова смуга викликає красвидний мотив вчування у нічим не стримуваній «рух у безкінечність». «Йому, – розмірковує О. Кульчицький, – з психічного боку могло б відповідати почуття любови, що шукає свого об'єкта, «без предметної туги», яка (за Ясперсом) сповнена ентузіязму від шукання недосяжного. [...] Вчування в процеси природи, властиві степовому середовищу, наскільки вони нерідко відзначаються стрибковістю й зламним характером переходів, схиляє до непостійності й контрастивості чуттєвого життя. [...] це – протилежність двох

можливих світовідчужень людини, яка, з одного боку, в степовому середовищі нічим не стримується, не перевищується і під омофором благословення землі досягає верхів почуття своєї вишості та незайманості, і яка, з другого боку, під ударами її прокляття сягає дна почуття безсилля і марності» [2, 712].

Пригадалася недавня випадкова зустріч з лікарем під час пандемії в Україні. Він має тверде переконання, що часті стани психологічного дискомфорту трапляються у людей, які поміняли підсоння, у якому народилися, на якесь помітно протилежне, наприклад, гори на степ. А ще рекомендує відпочивати в місцях, подібних до твого постійного місця проживання, а не в краях заморських на протилежному боці планети, і лише поспробувати екзотичні стави, але харчуватися тими плодами, які давала тобі змалечку рідна земля. Не будемо вважати ці рекомендації панацеєю, але подумати над її мотивацією справді варто.

І ще кілька слів про гірський і морський краєвид. О. Кульчицький у цьому небагатослівний: «*Гірський* краєвид має значення тільки на периферіях України (як-от на Буковині, Галичині. – Н. Б.), тим-то він більше позначився психологічно на племенних особливостях, ... ніж на загальнонаціональних. Вплив *моря* також не був постійний і ніколи не охоплював переважної частини нації (української. – Н.Б.)» [2, 713].

Вживання у своє середовище, пристосування до нього зближує людей, зріднює і забезпечує однаковість у досягненні життєво важливих інтересів. Але якщо масово змішуються люди різних геопсихічних впливів середовища, то до гармонізації співжиття дійти дуже важко. Можливо, саме тому українці так довго і важко йдуть до своєї державності і так легко відмовляються від найсуттєвішої її ознаки – національної рідної мови?!

Не менш важливими є й інші, наприклад історичні чинники, які формували здавна і продовжують сьогодні психіку української людини. Як часто історична свідомість кликала до мети (вона, власне, ніколи не згасала!), але героїчні зусилля, інколи дуже близькі до успішного досягнення, переважно закінчувалися поразкою, що надавало українській національній психіці забарвлення фаталістичного песимізму, який не зникає дотепер у більшості членів суспільства.

Варті серйозної уваги чинники соціопсихічні та культуроморфичні, але про них є велика наукова література, доступна нині кожному. А ось *глибиннопсихічні чинники* з їх підставами комплексів для українців значать дуже багато. Горезвісний, скажемо, *комплекс меншовартості* через відсутність об'єктивної самооцінки породжує відчуття нестачі власних сил, перебільшення труднощів у виконанні важливих для життя свого

або й свого народу завдань. Комплекс меншовартості здебільшого супроводжується «комплексом кривди», який, щоправда, стимулює прагнення до «надолуження», «вирівнювання», які можуть супроводжуватися етично-ідилічним мрійництвом або реактивною агресивністю.

Так бувало в українській долі часто, але почуття власної гідності, національної гордості, впевненості у своїй неповторній самотності так і не ставали безперечними. Є. Онацький у праці «Українська емоційність» наводить слова В. Липинського з його «Листів до братів-хліборобів», які пояснюють таку особливість української психіки, як надмірна чутливість [9, 37].

І біологічна спадщина, і культурний вплив, і всі зазначені вище чинники психології людини сформували українців як націю. «Біологічний фактор має своє значення, бо й сама культура витворюється, – вважає Б. Цимбалістий, – на базі природних даних людини. Вона ж продукт людини і її природних нахилів. Природа людини ставить межі й окреслює форми культури. Хоч, з другого боку, культура впливає і регулює біологічні процеси» [12, 83]. Гени ж національного живуть у мовному коді.

Мовний код закладений у малих фольклорних формах (загадках, забавлянках, закличках), що дає змогу, – вважає Д. Лаврик, – ще змалку залучити дитину до національного, рідного, материнського» [6, 59]. Залучивши на підтримку своїх постулатів К. Юнга з його працею «Человек и его символ», Д. Лаврик наголошує, що одним із важливих образів є культ Великої Матері, що втілює Матір-Землю і символом якого є дерево, а також акцентує на існуванні двох принципів світостворення – чоловічого (батько, дух, а Дух був батьком всього суцього) та жіночого (мати, матерія) [6, 59].

Існує чимало інших пояснень змісту і вияву української душі, яка, безсумнівно, закорінена в Землі і Духові. «Де ж українська душа?» – запитує М. Шлемкевич і відповідає: «Ми не Герої і не жертви розпаленої уяви. Наша загубленість і наше мрійництво інакші. Ми не є мрійники уяви, наше мрійництво не є імажинарним мистецтвом (імажинізм характеризується запереченням ідейності мистецтва та пошуками нових зображальних засобів у поезії, зокрема створенням примхливих і не пов'язаних між собою словесних образів [10, 18], але мрійництвом серця, емоціональним мрійництвом. [...] З морської піни вродилася грецька Афродіта. З морського прибою почувань народилася українська краса – пісня. Пісенна ліричність – це приблизне окреслення такої душевності» [12, 104].

Схоже, що цей учений має цілковиту рацію, коли на високому реєстрі емоційності заперечує марксистське «релігія – опіум для наро-

ду», цебо то «те, що притуплює розум, свідомість, заважає правильному сприйманню дійсності» [11, 711], твердячи, що для українського народу не релігійність, а пісенність є «опіум» (опій), бо «ось протоплазма нашої душі, її праматерія, в якій вона народжується, росте, розцвітає, в'яне і вмирає. Наші ясні дні і темні ночі, радості і смутки. З глибини української душі вихоплюється апострофа до пісні: Благословенна будь проміж жонами, Відрадо душі і сонце благовісне! Зроджена з розкоші, окроплена сльозами, Моя ти муко, мій ти раю, пісне! І так само з глибини української свідомості мусимо признатися: те наше найбільше щастя і ті наші скарби – це наше благословенство і наше прокляття одночасно» [13, 105].

Чому не релігійність, а інші певні аспекти закоріненості у свої першовитоки визначають психологію українців? Цьому є кілька пояснень, одне з них таке: «Ми, українці, нація дуже стара, і свою духовну культуру наші пращури почали творити далеко до християнського періоду на Україні. Разом з християнством Візантія принесла нам свою культуру, але саме свою культуру, а не культуру взагалі. У нас на Україні вже була національна культура, і Володимир Великий тільки додав християнську культуру до своєї рідної, батьківської культури, – пише Олекса Воропай. – Зустріч Візантії з Україною – це не була зустріч бідного з багатим; це була зустріч якщо не рівних, то близьких потугою, але різних характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культури. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народніх звичаях староукраїнське і де починається християнське. Бо староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв [1, 11-13].

Прошли віки, змінився світогляд, змінилася віра, але не змінилася довіра до Слова, яке було усе ж Спочатку. Живорад Словінський пише: «Слова мають силу, приховану в їх внутрішній сутності. Вони не просто звуки, вони будівничі елементи нашого суб'єктивного всесвіту. І що найважливіше, ми не лише створюємо наш суб'єктивний всесвіт, але ми також розладнуємо його! [...]. Коли ми вкладаємо наші думки, емоції та інші елементи в слова, ми створюємо нашу реальність. Коли ми змінюємо слова спеціальним способом, ми змінюємо цю реальність» [4].

Цей автор висловлює у кінці своєї експериментальної праці sacramentalну тезу: «Очевидно, ми стоїмо на порозі нових відкриттів у дивовижному прихованому всесвіті внутрішньої суті слова» [4].

1. Воропай О. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис / Олекса

Воропай. – У 2-х т. – У 4-х ч. – Ч. 1-2. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – К.: «Оберіг», 1991. – 456 с.

2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: Репринтне відтворення видання 1949 р. / Національна академія наук України. Інститут археології. Перевидання в Україні. – К., 1995.

3. Інтернетресурс: <http://www.vsesvit.index.php?m=nagazine8zs> =article8za =276.

4. Інтернетресурс: <http://realway.org/ru/technologies/peat/247/>

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – У 2-х кн. – У 4-х т. – Кн. 1. – Т. 1-2. – К.: «Обереги», 1994 (Вінніпег, 1955). – 395 с.

6. Лаврик Д.С. Материнський код – основа формування мовної особистості дитини / Лаврик Д.С. // Філологічні трактати: Науковий журнал Сумського держуніверситету Харківського націон. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Т. 3. – № 32. – 2011. – С. 56–61.

7. Міфи України. За книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» / Перекл. Юрія Буряка. – К.: «Довіра», 2003. – 383 с.

8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: «Обереги», 1992. – 88 с.

9. Онацький Є. Українська емоційність / Євген Онацький // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 36–47.

10. Словник української мови : В 11-ти т. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.

11. Словник української мови : В 11-ти т. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1974. – 840 с.

12. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 66–96.

13. Шлемкевич М. Душа і пісня / Микола Шлемкевич // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 97–104.

Means and ways of preserving national, spiritual and cultural memory for the sake of life harmony on Earth depends on many factors, on people's mentality in particular. There has been written many works lately about the Ukrainian mentality, although, in our opinion, now there can't be any mentality proper. An the fate of the Ukrainians much on the historical and also on the geopsychic and cultural, morphic factors. Ethnologists believe that if is in the language code that the national genes are found and those who don't know their code can't be referred to a certain nation. Modern tendencies to marginalization of the language practice, disregard of some part of the society, for the sacredness of the word poses a threat to moral and even physiological modification due to which physicaefforts will not be directed to spiritual self-perfection.

Key words: *psychological type, evolutionary memory, globalization, word, national culture, language consciousness.*